

До питання про стан сучасної української мови крізь призму вітчизняного словникарства

Юлія Сергіївна Макарець

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
makarets_iuliia@ukr.net

Ключові слова: українська лексикографія, словник, анорматив, деформація мовної системи, мовна політика, мовна ідеологія

Keywords: Ukrainian lexicography, dictionary, abnormal unit, deformation of the language system, language policy, language ideology

Екологія мови значною мірою залежить від якості лексикографічних праць, у яких закріплений її стандарт. Лексикографічний масив становить «мовний кодекс», на норми якого має орієнтуватися мовець. Під час підготовки фахівців, які писатимуть або правитимуть тексти (редакторів, журналістів, вчителів-філологів та ін.), їх навчають працювати зі словниками як дороговказом у ситуаціях, коли виникає сумнів щодо нормативності мовної одиниці чи її форми. Та в умовах української дійсності, коли словникарство й досі відчуває на собі наслідки радянської ідеологічної боротьби з проявами «націоналістичного шкідництва» на «мовному фронті», користувач має бути прискіпливим, аби розпізнати штучно уведені в словник анормативи, та виявляти прагнення до наукового пошуку, аби віднайти вилучені питомі українські одиниці.

Вітчизняне словникарство, його історія та сучасний стан неодноразово ставали об'єктом наукового інтересу дослідників. Їх вивченню присвятили праці П. Горецький, О. Кочерга, А. Москаленко, В. Німчук, Л. Паламарчук, Д. Пилипчук, І. Світличний, О. Тараненко, І. Фаріон та ін. Одним з важливих питань залишається з'ясування напрямів і меж втручання більшовицьких ідеологів в укладання лексикографічних праць з української мови. Редагування словників за радянської доби зумовило штучну деформацію «мовного стандарту», що закономірно позначається на уявленні тих, хто ними користується, про деякі компоненти та тенденції мовної системи. Відійшовши від політики безпосередніх заборон на українську мову, якої дотримувалася Російська імперія і яка наражалася на безпосередній опір мовців, радянська влада зосередилася на питаннях соціального престижу й економічної вартості мови та на асиміляції самої мовної системи, результатом чого в Україні й стали радянський правопис та редаговані словники. Стійкість багатьох анормативів у мовленні сучасних українців безпосередньо пов'язана з тим, що вони були штучно уведені в реєстри останніх. Так, наприклад, засоби масової інформації, редактори яких орієнтовані на словники, такі одиниці не просто зберігають, а й транслюють на загаль, що сприяє їх подальшому поширенню й закріпленню. Тож необхідним є розуміння, що вітчизняне словникарство досі не було остаточно деколонізоване й подекуди хибує на рудименти радянської «боротьби зі шкідництвом на мовному фронті». Метою пропонованої наукової розвідки є окреслення причин та напрямів ідеологічного втручання радянської системи в українське словникарство.

На початок 30-х років ХХ ст., коли радянська влада розпочала масову боротьбу з «націоналістичним шкідництвом», вітчизняна лексикографія уже мала чим пишатися. У 1907-1909 рр. побачив світ «Словарь української мови» Б. Грінченка, у якому засвідчені тенденції української мови ХVIII-XIX ст. У 1918 р. вийшов «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського. У цей час при

новоствореній Українській академії наук почали діяти Постійна комісія для складання словника живої української мови, яку очолив А. Кримський, і Постійна комісія для складання історичного словника української мови, де головував Є. Тимченко. Протягом 1930-1932 рр. побачили світ два зошити першого тому «Історичного словника українського язика», а з 1924 по 1933 рр. вийшли три томи «Російсько-українського словника», але четвертий так і не був виданий. Укладачів і редакторів цих праць звинуватили в буржуазному націоналізмі й визнали ворогами українського народу, а аксіомою українського радянського словникарства стала теза, що вони «витравляли слова, тотожні з російськими, вводячи замість них споріднені терміни, архаїзми і вигадані, ніким не вживані слова, чужі живій мові українського народу...» (Українсько-російський словник, 1953, т. 1, с. 7).

Переламним для вітчизняного словникарства став 1933 р., на початку якого секретарем ЦК КП(б)У призначили П. Постишева. Він і реалізовував політику боротьби з «націоналістичним шкідництвом». У квітні відбулися нарада щодо національної політики в ЦК КП(б)У та перше засідання щойно створеної Комісії Наркомату освіти (НКО) з питань перевірки «роботи на мовному фронті». На засіданні комісії виступив А. Хвиля, заступник народного комісара освіти УСРР, з доповіддю «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї», і закликав «відкинути весь штучний, мертвий термінологічний матеріал, що його збудовано на основі буржуазно-націоналістичного підходу до складання української, наукової термінології,.. витравити буржуазно-націоналістичне оформлення українських словників,.. усталити технічну термінологію, уніфікувавши її з термінологією, що існує в усьому Радянському союзі» та «ввести радянську лексику, яка б відбивала могутній процес розвитку соціалістичного будівництва в усі нові словники» (Хвиля). Цей виступ ознаменував початок більшовицької боротьби «на мовному фронті». У 1933-1934 рр. масово з'являлися псевдонаукові розвідки на зразок «Націоналістичні перекирчування в питаннях українського словотвору» (П. Горецький), «Національне шкідництво в синтаксисі сучасної української літературної мови» (П. Горецький, І. Кириченко), «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» (О. Фінкель), «Націоналізм в етимології» (Н. Ліперовська), «Проти націоналістичного шкідництва в синтаксисі української літературної мови» (К. Німчинов) та ін.

У резолюції комісії НКО на доповідь А. Хвилі йшлося про те, що «мовна ділянка ідеологічного фронту, як частина цілого процесу нацкультбудівництва, вимагає особливо більшовицької пильності» (Кубайчук, 2004, с. 147). Вона ухвалила переглянути правопис і оголосила буржуазно-націоналістичними 15 термінологічних лексикографічних праць. Серед заборонених опинилися словники математичний, загальнотехнічний, електротехнічний, зоологічної, ботанічної номенклатури, природничої, технічної (мануфактура), механічної, будівельної, музичної, економічної, комунальної термінології, педагогічних і психологічних термінів, ділової мови, мірництва. Лексикографічні напрацювання Інституту наукової мови, Комісії Словника живої мови при Всеукраїнській академії наук, Комісії Історичного словника і частини Інституту мовознавства оголосили такими, що засвідчують «несумісне з поглядами пролетаріату методологічне настановлення деяких наукових робітників.., що виявляється в штучному вигадуванні спеціально для словників слів нацдемівського типу, тенденційному підбиранні українських слів і цитатного матеріалу, де відбивається ідеологія ворожих радянській країні класів, а також у тлумаченні слів» (там само, с. 152).

Під радянську «чистку» потрапили не тільки словники. Науковці, які працювали над ними, були репресовані, багато хто – ще задовго до 1933р. у сфабрикованій справі «Спілки визволення України» (1930). С. Єфремова, віце-президента Української

академії наук, одного з головних редакторів Російсько-українського словника (1924-1933), засудили до 10 років ув'язнення (помер 31 березня 1939 р. за три місяці до закінчення строку). А. Ніковського, який працював над Словником живої мови, засудили до 8 років ув'язнення. В. Ганцова, який був керівником Комісії для складання словника української живої мови та співредактором «Російсько-українського словника», засудили до 8 років заслання. Г. Голоскевича, укладача «Правописного словника», засудили до 5 років заслання, де він і помер. Г. Холодний, керівник Інституту української наукової мови, засуджений до 8 років позбавлення волі, а в 1938 р. – до смертної кари. У цій самій справі засуджені й редактори Інституту української наукової мови: В. Дубровський (3 роки позбавлення волі, а 1937 р. – повторно до 10 років), М. Кривенюк (3 роки позбавлення волі умовно), К. Туркало (3 роки позбавлення волі умовно), В. Шарко (заслання на 3 роки) та ін. Вироки щодо цих людей 11 вересня 1989 р. Пленумом Верховного суду УРСР були скасовані «за відсутністю складу злочину» (Репресоване «відродження», 1993, с. 107). В. Підмогильного заарештували 1934 р. (розстріляли 3 листопада 1937 р. у концтаборі Соловецького монастиря), тоді ж ув'язнили і Є. Плужника, разом із яким він уклав «Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови» (1926). Останнього засудили до розстрілу зі зміною вироку на 10 років ув'язнення в Соловецькому концтаборі, де Плужник і помер у 1936 р. Є. Тимченка заарештували 1938 р. і відправили у заслання на 6 років. О. Курило того ж року була засуджена на 8 років концтаборів. А. Кримського репресували в 1941 р., а за півроку він помер на засланні. Це далеко не повний список мовознавців, репресованих радянською владою через те, що були в опозиції до офіційного більшовицького ідеологічного, зокрема й мовного, курсу.

У 30-х рр. «правильним» напрямом мовного будівництва стало наближення системи української мови до російської. На практиці це виявилось в штучному перериванні багатьох тенденцій її природного розвитку, у вилученні питомих мовних одиниць та їх заміні такими, що близькі або й тотожні з російськими. Провідним мовознавчим установам, зокрема Інституту мовознавства, було доручено переглянути словники, аби очистити їх від «шовіністичного намулу» та узгодити з «правильними методолічними засадами» радянської лексикографії. Серед останніх – категоричне відкидання «нацдемівщини» («штучних, вигаданих, націоналістичного типу слів»), укладання реєстру словників з погляду важливості лексичних одиниць для культ- і соцбудівництва, відкидання «архаїзмів» та «провінціалізмів», надання переваги одиницям, «що становлять сталий мовний елемент» в українській і російській мовах, аби «не вносити штучної відмежованості», наведення ілюстративного матеріалу з творів радянських письменників та уникання текстів, що засвідчують ворожу пролетарській ідеологію (Кубайчук, 2004, с. 154).

Тож у лексикографічних працях наступних років лексичний фонд української мови зазнав суттєвої деформації. Відділ української літературної мови розглянув понад 15 словотвірних моделей української мови, які врешті постановив замінити такими, що більше відповідають тенденціям мови пролетаріату, тобто ближчі до російських. Так, наслідками «націоналістичного шкідництва», спрямованого на те, аби «відірвати українську мову від мови робітників», визнали (там само):

- переважання прикметників на *-ов(ий)*, які нібито сприяють полонізації української мови (а тому перевагу потрібно надавати формам на *-н(ий)*);
- заміну префіксом *зне-* префікса *обез-* у словах типу *обезголовити, обезчестити*;
- уникання іменників жіночого роду на *-к(а), -ч(а)* з процесуальним значенням типу *розробка, очистка*;

- наведення іменників дієслівного походження на *-ованн(я)* зі значенням наслідку (їх мали замінити форми на *-уванн(я)*);
- уникання іменників чоловічого роду з суфіксами *-щик, -чик*, які називають особу за видом діяльності, наприклад: *підводчик, майданщик, рознощик, мурівщик*;
- оминання прикметників з компонентами *-подібн(ий)* і *-видн(ий)*;
- уникання прикметникових одиниць на *-очн(ий)* (типу *баночний, копієчний*), зокрема шляхом утворення похідних від іменників жіночого роду на *-к(а)* за допомогою суфікса *-(ов)ий*;
- вживання іменників на *-івник* замість форм на *-альник* (наприклад, *штампівник* замість *штампувальник*) та прикметників на *-івн(ий)* замість прикметників на *-увальн(ий)* (*шліфівний* замість *шліфувальний*) і активних дієприкметників теперішнього часу на *-уч(ий), -ач(ий)* та ін.

З'явилися списки лексичних одиниць і словотвірних моделей, на які повісили ярлик «націоналістичних рецептів», і яких потрібно було уникати. Замість них вводили кальки з російської мови: «Деякі редактори викреслюють з авторських рукописів слова, яких не знаходять у «зеленому» словнику. З таких слів вони складають заборонені словники» (Штепа, 2003, с. 245). Цілеспрямована деформація системи української мови була системною і постійно набирала обертів: «Невмотивовані примусові зміни української лексики, моделей творення слів та словосполук, граматичних конструкцій були... послідовними, глибокими та всебічними. Тут ідеться не про вплив чи переважання спорідненої мови, а про добре продуману діяльність чималої когорти фахівців (у передмовах до термінологічних бюлетенів їх названо «бригадами»), що мали на меті розхитати саму структуру мови, змінити її будову, допасувати її до законів іншої мови» (Кочерга, 2004).

Укладачі лексикографічних праць, що з'являлися в ці роки, мали триматися в межах приписів радянських ідеологів. У 1937 р., саме на хвилі репресій, був виданий «Російсько-український словник» С. Василевського і Є. Рудницького, який також розкритикували як «просякнутий націоналізмом», хоча укладачі намагалися врахувати рішення НКО. У 1948 р. вийшов «Русско-украинский словарь» на 80 тис. слів, який зажив слави «російсько-російського»: «Основні принципи його укладання – зовнішня подібність слів, калькування, убогість або відсутність синонімічних рядів, відсунення на другу позицію питомих слів, часто з ремарками *заст., діал., обл.*, значна частина вилученої лексики, поданої у словникові 1924-1933 рр. Натомість серед кращих прикладів «збагачення» нашої мови – *барши, блокіровка, бравий, дерзкий, добро пожалувати, зновити, зівати, етаж, керосин, кирпич, кофе, лишній, мнимий, обломок, резина, салфетка, сахар, свекла* та ін.» (Фаріон, 2013, с. 121). Протягом 1953-1963 рр. з'явився «Українсько-російський словник» М. Пилинського, що відкрив шлях в українську мову пасивним і активним дієприкметникам і на наступні роки став нормативним довідником з української мови (Жайворонок, 2005). У 1968 р. побачив світ «Російсько-український словник» на 120 тис. слів, на кожній сторінці якого «бачимо сліди битви, що іноді увінчувалася почесною перемогою, а іноді – лише дипломатичним компромісом чи й зовсім невиправданою здачею позицій» (Світличний, 1990).

Наступною сходинкою українського словникарства радянської доби став 11-томний академічний тлумачний «Словник української мови» (СУМ-11), виданий протягом 1970-1980 рр. За виконану титанічну роботу провідним його авторам і редакторам присвоєне звання лауреатів Державної премії СРСР. «Ця багаторічна праця справедливо визнана вершиною української лексикографії. Вона такою фактично є і нині» (Німчук, 2012, с. 7). Доки не виданий повністю 20-томний «Словник української мови», СУМ-11 залишається основним лексикографічним джерелом української мови.

Його лексичний масив ліг в основу «Нового тлумачного словника української мови» в 4-ох томах (укл. В. Яременко та О. Сліпущко, 1998). Докладний аналіз останнього дав підстави мовознацям твердити, що він є «скороченим варіантом «Словника української мови» в 11-ти томах з незначними доповненнями та змінами» (Німчук, 2012, с. 6). У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (головний редактор В. Бусел, 2001) тлумачення слів також тотожні з наведеними в СУМ-11, а от жодних прикладів слововживання немає.

«Словник української мови» в 11-ти томах зберігає потужний вплив на розвиток української лексикографії часів незалежності, залишаючись найавторитетнішою лексикографічною працею тлумачного типу. Однак пієтет мовників до цього словника все ж не повинен ставати на заваді усвідомленню, що укладачі не могли ігнорувати ідеологічні настанови радянської доби. У 70–80-і рр. ХХ ст. українські мовознавці мусили рахуватися з офіційно прийнятим постулатом, що «продуктивним явищем у розвитку словникового складу української літературної мови пожовтневого періоду» є «активізація закладених у ній можливостей до словотворення за моделями, притаманними сучасній російській мові» (Русанівський, Винник, Горобець, 1983, с. 573). Його відкидання й презентація української лексичної системи у її національній своєрідності поставили б під сумнів як саму появу словника, так і можливість для його укладачів працювати на ниві україністики. Тому СУМ-11, відігравши свою роль у закріпленні «радянсько-російської норми української мови» (Фаріон, 2013, с. 17), зберігає релікти радянського курсу на «вирівнювання» української і російської мов. Некритичне ставлення до реєстру слів, наведених тлумачень і прикладів часто і стає причиною того, що «й досі пожинаємо плоди тодішнього «мовного лиха» (Кочерга, 2004).

Відколи в 1933 р. Комісія НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній назвала уникання активних дієприкметників теперішнього часу націоналістичним «шкідництвом» (Кубайчук, 2004, с. 156), ці одиниці почали масово з'являтися в лексикографічних працях. Серед українських мовознавців були й ті, хто всупереч офіційно прийнятій теорії стверджував, що українська мова не знає активних дієприкметників (Антоненко-Давидович, 1991, с. 113-115), що вони для неї чужі й неприродні (Курило), однак їхні голоси губилися на тлі більшовицького реформування мовної системи. Потрапили ці одиниці й у СУМ-11. Тільки у 1-му томі активних дієприкметників теперішнього часу на *-ач-* (*-яч-*), *-уч-* (*-юч-*), *-ащ-* (*-ящ-*), *-ущ-* понад 50: *акаючий, атакуючий, бажаючий, беручий, бистротекучий, біжучий, благаючий, благословляючий, блукаючий, богобоящий, бриючий (політ), бродячий, букводрукуючий, вбиваючий, вбираючий, ведучий, везучий, веселящий (газ), вибілюючий, вивчаючий, вигасаючий, вмираючий, випромінюючий, вируючий, висячий, вищестоящий, виючий, вібруючий, відживаючий, від'їжджаючий, відпочиваючий, відражаючий, відсвіжуючий, відстаючий, відступаючий, віруючий, владущий, вражаючий, всевидючий, всевидющий, всевидячий, всевидящий, всезростаючий, всезнаючий, в'яжучий, в'янучий*. Сприяла цьому й настанова уникати деяких питомих прикметникових форм, зокрема із суфіксом *-івн-*, які в 30-х роках були потрактовані як «штучна перешкода» для проникнення форм, що сприяють зближенню російської та української мов. Подекуди СУМ-11 фіксує обидві форми – дієприкметникову й прикметникову на *-івн-*, наприклад: *пануючий* і *панівний, керуючий* і *керівний*. Однак все ж попереднє послідовне вилучення прикметників із цим суфіксом вже мало негативний вплив на мовну систему, призвівши зокрема до «неспроможності відрізнити прикметники на позначення активної здатності (рятівний, коливний, фільтрівний, йонізівний) та призначення (рятувальний, коливальний, фільтрувальний, йонізувальний), не кажучи вже про те, що їх часто заступають активні дієприкметники,

що від часу їхнього примусового запровадження заповнили мову, наче бур'ян» (Кочерга, 2004).

Подібна ситуація склалася й з іменниками-назвами осіб за родом діяльності на *-чик, -щик*. Ці одиниці стали «мовною пошестю» (Мазурик, 2002, с. 300), масово увійшовши в словники радянської доби замість питомих українських слів. Чимало їх і в СУМ-11, наприклад: *бакенищик, банщик, барабанищик, газетчик, гонщик, денищик, доменщик, донощик, заготовщик, звощик, здирищик, зломщик, льотчик, мільйонщик, наводчик, налащик, натурщик, обманщик, оцінщик, пайщик, перегинщик, перебіжчик, пильщик, поромщик, поставщик, псаломщик, рознощик, ящик*. Власне українські форми, якщо й потрапляли на сторінки лексикографічного видання, то не як одиниці реєстру, а в поясненні з позначенням «те саме, що». Наприклад: *пайщик* – ‘те саме, що пайовик’, *поромщик* – ‘те саме, що поромник’, *псаломщик* – ‘служитель православної церкви, що допомагає священникові під час богослужіння; дяк, причетник’, *обманщик* – ‘те саме, що обманник’.

Подібних одиниць, утворених за «ідеологічно правильними» словотвірними моделями, але чужих українській мові, у словники, зокрема в СУМ-11, потрапило чимало. Серед них:

іменники жіночого роду на *-к(а)*, що позначають технічні поняття: *анатомка, багатотиражка, бетономішалка, бронейка, вечірка* у значенні ‘вечірня газета’, *викройка, відпечаток, врубівка, гранка, електродоїлка, заглушка, змичка, зчіпка, літучка, оперативка, рисувалка, технічка*;

віддієслівні процесові іменники на *-к(а)* (замість форм на *-енн(я), -нн(я)*): *верстка* ‘те саме, що верстання’, *вибраковка* ‘те саме, що вибраковування’, *выводка* ‘виведення коней із стайні для прогулянки або для огляду’, *викладка* ‘дія за знач. викласти’, *виписка* ‘дія за знач. виписувати, виписати’, *випічка* ‘те саме, що випікання’, *виплавка* ‘дія за знач. виплавляти і виплавити’, *виправка* ‘дія за знач. виправляти, виправити’, *вирізка* ‘те саме, що вирізування’, *висадка* ‘дія за знач. висаджувати і висадити’, *висилка* ‘дія за знач. висилати і вислати’, *витяжка* ‘дія за знач. витягати, витягти’, *відкатка* ‘те саме, що відкочування’, *відстрочка* ‘те саме, що відстрочення’, *заготовка* ‘те саме, що заготівля’, *закупка* ‘те саме, що закупівля’, *заточка* ‘те саме, що заточування’, *поставка* ‘поставляння, постачання чого-небудь на певних умовах’, *обрубка* ‘дія за знач. обрубувати’, *прополка* ‘те саме, що прополювання’, *розкладка* ‘те саме, що розкладення і розкладання’;

прикметники на *-очн-*, утворені від іменників жіночого роду на *-к(а)*: *арочний, балочний, барочний, безматочний, безпересадочний, виставочний, гоночний, зйомочний, закупочний, закусочний, командировочний*. Їх закріпленню сприяла настанова на звуженні функціонування суфіксальної прикметникової моделі на *-ов(ий)*, проголошена НКО ще в 30-х роках. Було вирішено, що «протаскування» останньої в словники за наявності дериватів на *-н-* – результат «націоналістичного шкідництва», спрямованого на те, аби відірвати українську мову від мови пролетарів, сприяючи колонізації (Кубайчук, 2004, с. 160). У СУМ-11 же часто паралельно наведені прикметники з суфіксами *-н-* та *-ов-*, наприклад: *амальгамний* і *амальгамовий*, *ананасний* і *ананасовий*, *антрацитний* і *антрацитовий*, *асфальтний* і *асфальтовий*, *атласний* і *атласовий*, *аустенітний* і *аустенітовий*, *багатоколірний* і *багатокольниковий*, *баєвий* і *баєчний*, *баклажанний* і *баклажановий*, *балконний* і *балконовий*, *бароковий* і *барочний*, *бергамотний* і *бергамотовий*, *бетонний* і *бетонний*, *біметалевий* і *біметалічний*, *богослужбний* і *богослужбовий*, *гіпюрий* і *гіпюровий*, *глетчерний* і *глетчеровий*, *графітний* і *графітовий*, *кардамонний* і *кардамоновий*, *кармазинний* і *кармазиновий*, *каталоговий* і *каталожний*, *качанний* і *качановий*, *клапанний* і *клапановий*, *купоросний* і *купоросовий*, *ладанний* і *ладановий*.

Разом із тим подекуди наведений тільки варіант із суфіксом -н-: *альманашний, бастионний, авангардний, ямбічний*;

дієслова іншомовного походження з суфіксом -ир- (-ір-) (та похідні від них): *буксирувати, вигравірувати, відбуксирувати, задранирувати, гравірувати, парирувати, дезертирувати*. Українській мові властиві деривати на -ова-, які подекуди паралельно наведені й у СУМ-11: *вигравірувати і вигравіювати, відбуксирувати і відбуксувати, задранирувати і задранувати*.

Наведені приклади втручання в природний розвиток системи української мови не вичерпують усіх напрямів деформації та різновидів уведених аномативів. У словник потрапило й чимало інших слів, утворених за моделями російської мови: прикметників із компонентом *-творний* (*гноєтворний, горотворний, формотворний, кровотворний, теплотворний*) та *-подібн(ий)* і *-видн(ий)*, що звело до мінімуму використання прикметників із суфіксами *-аст-, -уват-, -ат-, -ист-* (*голкоподібний, гронаподібний, грушовидний, дзвоникоподібний, долотоподібний, змієподібний, зонтиковидний і зонтикоподібний, лопатоподібний, маятникоподібний, серповидний і серпоподібний, серцевидний і серцеподібний, спіралеподібний, тюльпаноподібний*); іменників із компонентами *-вод* (*ляльковод, віщевод, голубовод, собаковод*); дієслів із префіксом *обез-* (*обезбарвити, обезболити, обезвладнити, обездолити, обездушити, обезжирити, обезкровлювати, обезлюднити, обезнадіяти, обезрибити, обезсилити, обезсмертити, обезталанити*) та ін. Були штучно змінені результати «природного добору» серед словотвірних моделей іменників-назв мешканців населених пунктів: у словнику з'явилося чимало похідних на *-анин* (*-янин*), *-чанин*, якими заміняли усталені в українській мові деривати, зокрема з суфіксом *-ець* (на початок ХХ ст. саме ця модель переважала). Б. Антоненко-Давидович зазначав, що «появу дивовиж полтавчанин, лубенчанин, канівчанин можна пояснити лише втратою мовного чуття, забуттям законів словотворення й чергування звуків (для появи звука /ч/ треба, щоб у назві був звук /к/: порівняйте: м. Гребінка – гребінчанин, хоча природним є також гребінківець)» (Антоненко-Давидович, 1991, с. 240). Тому в СУМ-11 знаходимо *ассіріянин і ассіріянка* поряд із *ассірієць та ассірійка, горянин* поряд із *горець, датчанин і датчанка* замість *данець і данка, кримчанин* поряд із *кримчак, полтавчанин* поряд із *полтавець* та ін.

Зазнало змін значення багатьох префіксів за аналогією подібних з російської мови. Так, *«роз-* замість притаманної йому семантики руху із середини, поширювання, подрібнювання (*розбурхувати, розсипати, розбирати...*) став аналогом російського *раз-* (*роздруковувати замість видруковувати*),.. префікс *від-* став аналогом російського *от-* і дістав функцію передавати доконаний вид замість *з-* та *по-* (*відрегулювати, відремонтувати, відредагувати...* замість *зрегулювати, поремонтувати, зредагувати*)» (Кочерга, 2004).

Уведено чимало лексичних кальок з російської мови, наприклад: *баня* (у значенні 'лазня'), *бедро* (у значенні 'стегно'), *безвідлучно, болільник* у значенні 'вболівальник', *висказувати* у значенні 'висловлювати', *ВУЗ, дальній, житлоща, заключний, ігровий, командировка, основоположний, почитити, точка зору, учбовий, штатський*. У СУМ-11 мовець знайде й чимало інших слів, щодо яких застерігають сьогодні порадики з культури української мови, наприклад: *відказ* у значенні 'відмова', *відкритка* (листівка), *відносини* у значенні 'стосунки', *включати* у значенні 'вмикати', *гадати* у значенні 'ворожити', *даний* у значенні 'цей, наявний', *застопорюватися, назад* у значенні 'тому', *об'ява, парик, поставляти* у значенні 'постачати', *рибалка* у значенні 'риболовля', *слідкувати* у значенні 'стежити', *суміщати* у значенні 'поєднувати'.

Представлені в словнику й невластиві українській мові синтаксичні конструкції. Наприклад, трикомпонентна пасивна конструкція, утворена дієсловом пасивного стану на *-ся*, іменником, що називає суб'єкта дії, у формі орудного відмінка та іменником-

назвою об'єкта в називному відмінку. Такі конструкції уведені за аналогією до книжних стилів російської мови. Наприклад: РЕДАГУВА́ТИСЯ (т. 7, с. 481) – ‘пас. до редагувати’: *Всі органи преси, що перебувають в руках партії, повинні редагуватися надійними комуністами, які довели свою відданість справі пролетарської революції* (Ленін, 41, 1974, 195); РОЗГЛЯДА́ТИСЯ (т. 7, с. 649) – ‘пас. до розглядати’: *Апеляції виключених з партії або тих, що дістали стягнення,.. розглядаються відповідними партійними органами в строк не більше місяця з дня їх надходження* (Статут КПРС, 1971, 10); СПОСТЕРІГА́ТИСЯ (т. 9, с. 580) – ‘пас. до спостерігати’: *У серпні Персеїди становлять 70 процентів усього числа метеорів, які спостерігаються неозброєним оком* (Веч. Київ, 19.VIII 1961, 3). Широко представлені в словнику й двокомпонентні пасивні конструкції, утворені дієсловом на -ся та іменником, що визначає об'єкт, у формі називаного відмінка. Ними штучно замінені питомі українські безособові конструкції з формами на -но, -то, що мали давню традицію вживання. Наприклад: АНАЛІЗУВА́ТИСЯ (т. 1, с. 42) – ‘пас. до аналізувати’: *Другого дня на заняттях, де аналізувалися наслідки вчорашньої стрільби, лейтенант показував усім, у чому помилка Цимбала* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 40); ВИВЧА́ТИСЯ (т. 1, с. 369) – ‘пас. до вивчати’: *В Інституті біохімії Академії наук СРСР вивчається біохімічна природа спокою рослин і стійкості їх до мікроорганізмів* (Рад. Укр., 6.I 1965, 1); КЕРУВА́ТИСЯ (т. 4, с. 144) – ‘пас. до керувати’: *Коли прийшла допомога, корабель уже не міг керуватись* (Ткач – Моряки, 1948, 44). Масовість таких конструкцій у словнику забезпечувало переважне наведення ілюстративного матеріалу з радянських періодики та літератури, що також засвідчує прагнення радянських ідеологів «звести фонд лексики українського народу до лексичного фонду партійних періодичних видань та російської термінологічної лексики» (Яременко – Сліпушко, 2001, т. 1, с. 5).

Поки новий тлумачний «Словник української мови» в 20-ти томах ще не виданий повністю, вирішальну роль у відновленні спотворених норм української мови та віднайденні вилучених слів відіграють порадики з культури української мови. Це праці опозиціонерів радянського мовознавства Б. Антоненка-Давидовича («Як ми говоримо?», 1969-1970), І. Світличного («Новий словник. Який він?», 1968), С. Караванського («Секрети української мови», 1994; «Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я», 2001; «До зір крізь терня, або Хочу бути редактором», 2008; «Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України», 2017), до яких тогочасний режим неодноразово застосовував репресивні заходи, та сучасних українських лінгвістів, які долучилися до справи оздоровлення екології української мови. Серед напрацювань останніх: «Основи культури мовлення» Н. Бабиц (1990), «Культура української мови» (за ред. В. Русанівського, 1990), «Антисуржик» О. Сербенської (1994), «Культура слова. Мовностилістичні поради» О. Поно марева (1999), «Культура мови на щодень» (за ред. С. Єрмоленко, 2002), «Екологія українського слова» М. Білоус та О. Сербенської (2005), «Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання» М. Волощак (2007), «Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей)» І. Фаріон (2009), «Розмовляймо українською. Мовознавчі етюди» І. Вихованця (2012), «Українське слово у вимірах сьогодення» К. Городенської (2014) та ін.

Тож вітчизняна лексикографія досі відчуває на собі наслідки радянської асимілятивної мовної політики. Протягом кількох десятиліть у словники закладали одиниці й форми, що мали наблизити українську мову до російської, відсуваючи питомі на задній план або просто вилучаючи їх. Академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах, який досі залишається головним мовним орієнтиром, також увібрив у себе чимало таких анормативів, адже з'явився у 1970–1980-і рр., коли

неможливо було не рахуватися із радянськими ідеологічними настановами. Поступово вони перекочували і в багато словників, укладених вже в добу незалежності, адже основою для них став СУМ-11. Тож чимало нетипових для української мови слів і форм з'являються у мовленні українців не тільки як наслідок незнання, а й у випадку намагання слідувати канонам, закріпленим у словниках. У зв'язку із цим нагальним питанням стає захищення лексичної системи української мови від штучних деформацій, зокрема шляхом укладення нового словника та чіткого визначення тих анормативів, які з'явилися в реєстрі словників через радянську «боротьбу з націоналістичними перекошеннями на мовному фронті».

Література:

- АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ, Б. (1991): *Як ми говоримо?* Київ: Либідь.
- БЛОДІД, І. (1970–1980): *Словник української мови: в 11 томах*. Київ: Наукова думка.
- БУСЕЛ, В. Т., ed. (2005): *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Видавничо-торгова фірма Перун.
- ВИХОВАНЕЦЬ, І. (2012): *Розмовляймо українською: мовознавчі етюди*. Київ: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ.
- ГОРОДЕНСЬКА, К. (2014): *Українське слово у вимірах сьогодення*. Київ: Компанія Медіа Майстер.
- ЖАЙВОРОНОК, В. (2005): Лексикологія та лексикографія. In: *Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75 (1930–2005). Матеріали до історії*. Київ: Довіра.
- КАЛИНОВИЧ, М. Я., (ed.) (1962): *Русско-украинский словарь*. Київ: Вид-во АН УРСР.
- КИРИЧЕНКО, І. М., (ed.) (1953–1963). *Українсько-російський словник: у 6-ти томах*. Київ: Вид-во АН УРСР.
- КОЧЕРГА, О. (2004): Мовознавчі репресії 1933 року – джерело теперішніх мовних проблем. In: *Журнал «І»*, 2014/35 [Цит. 2018-07-16.]
Режим доступу: <<http://www.ji.lviv.ua/n35texts/kocherha.htm>>
- КУБАЙЧУК, В. (2004): *Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови)*. Київ: К.І.С
- КУРИЛО, О. (1925): *Уваги до сучасної української літературної мови* [Цит. 2018-07-16.] Режим доступу: <<http://kurylo.wikidot.com/1-prykmetnyku-diieslivnoho-pokhodzhennia>>
- МАЗУРИК, Д. (2002): Продуктивність суфіксального творення неологізмів-іменників у сучасній українській мові. In: *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ: Плай.
- НІМЧУК, В. (2012): Про сучасну українську тлумачну лексикографію. In: *Українська мова*, 2012/3, с. 3–30.
- ПОНОМАРІВ, О. (2008): *Культура слова. Мовностилістичні поради*. Київ: Либідь.
- РУСАНІВСЬКИЙ, В. М. – ВИННИК, В. О. – ГОРОБЕЦЬ, В. Й. та ін (1983): *Історія української мови: Лексика і фразеологія*. Київ: Наукова думка.
- СВІТЛИЧНИЙ, І. (1990): *Новий словник, який він?* [Цит. 2018–07–16.] Режим доступу: <http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%86_%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%AF%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D1%96%D0%BD%3F>
- СИДОРЕНКО, О. І. – ТАБАЧНИК Д. В., eds. (1993): *Репресоване «відродження»*. Київ: Україна.
- ФАРІОН, І. Д. (2013): *Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей)*. Івано-Франківськ: Місто НВ.
- ХВИЛЯ, А. (1933): *Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті*. [Цит. 2018-07-16]. Режим доступу: <http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%A5%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%8F_%D0%90_%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B8_%D0>

%B7%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B8%D1%82%D0%B8_%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%96>

ШТЕПА, П. (2003): *Московство*. Дрогобич, Львів: Видавнича фірма Відродження.

ЯРЕМЕНКО, В. – СЛІПУШКО, О. (2001): *Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах*. Київ: Видавництво Аконіт.

Summary

On the State of Modern Ukrainian Language through the Prism of National Lexicography

The article deals with fixation in the dictionaries of the Ukrainian language, which were concluded in the Soviet era, of deformed lexical norms, which today is one of the reasons for the stability of lingual distortions in speech of Ukrainians. The main directions of the Soviet 'fight' against 'nationalistic distortions' at the 'language front' were determined, as well as those language abnormalities were identified, which appeared in the register of domestic dictionaries (in particular, in the academic 'Dictionary of the Ukrainian Language' in 11 volumes) in order to bring the Ukrainian lexicon closer to the Russian one, and those, which, on the contrary, were removed.